

University of Groningen

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners

Tammes, P.; Ultee, W.

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Tammes, P., & Ultee, W. (2007). De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners. In EPRINTS-BOOK-TITLE (blz. 395). Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Twee eeuwen Nederland geteld

2007 DANS en CBS

©Sommige rechten voorbehouden / Some rights reserved.

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie [Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen] 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/nl/>

Gepubliceerd door

DANS – Data Archiving and Networked Services

PO Box 93067

2509 AB The Hague

T 00 31 (0)70 3494450

F 00 31 (0)70 3494451

info@dans.knaw.nl

www.dans.knaw.nl

ISBN 978-90-6984-533-3

With summaries in English

[English Title] Two Centuries Counting the Dutch

[Subtitle] Research with the Digital Population, Labour and Housing Censuses of the Netherlands 1795-2001

Digitaal beschikbaar als pdf op www.volkstellingen.nl

Redactie-assistent: Dagmar Stiebral

Ontwerp: Ellen Bouma

Pagina opmaak: n.v. Peeters s.a., Herent, België

Het papier van deze publicatie voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

Foto omslag: Schenkkade, spoorwegovergang. Bron: Gemeentearchief Den Haag, Fotonummer 0.62201, 24 oktober 1932, origineel formaat 17 × 12 cm

Twée eeuwen Nederland geteld

Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en
Woningtellingen 1795-2001

Redactie

O.W.A. Boonstra

P.K. Doorn

M.P.M. van Horik

J.G.S.J. van Maarseveen

J. Oudhof

DANS Symposium publicaties 2

Den Haag, 2007

Inhoud

Voorwoord	1
Inleiding. Twee eeuwen volkstellingen gedigitaliseerd – P.K. Doorn en J.G.S.J. van Maarseveen	3
Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkings- samenstelling – J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers	19
Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem – Th.L.M. Engelen	51
Huishoudensdynamiek 1971-2006. Meer alleenstaanden in alle fasen van de levensloop – C.N. Harmsen	73
De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw – A. de Graaf	99
‘Licht, lucht en vrijheid’. De kwaliteit van de huisvesting (1899-1947) – R.J. van der Bie	129
Beter wonen? Woningmarkt en residentiële segregatie in Amsterdam 1850-1940 – H.M. Laloli	153
Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten – M.H.D. van Leeuwen en I. Maas	181
Arbeidsdeelname van 50-plus vrouwen 1849-2006 – J. Oudhof en A.M.S. Boelens	207
Ondernemers in Nederland. De dynamiek in de ondernemerspopulatie in de twintigste eeuw – J.L.J.M. van Gerwen en F.M.M. de Goey	223
Stad en platteland in de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen – P. Kooij	259
Bevolking en infrastructuur in Groningen en Drenthe, 1820-1915 – P.D. Groote en P.G. Tassenaar	273
Gereformeerden geteld en geregistreerd: een bronnenvergelijking – W.C. Advokaat, P.G. Prak en M. te Velde	299
‘Bloed en vuur’: het Leger des Heils trekt ten strijde, 1887-2005 – H. Knippenberg en S. de Vos	335
Exponenten van vrijzinnigheid: remonstranten en doopsgezinden – J.M. Vliegen	361

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners – P. Tammes en W. Ultee	395
Twee eeuwen volkstellingen. De methode van onderzoek – J.G.S.J. van Maarseveen	421
Nieuwe data, ‘nieuwe’ methode? Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse – R.L. Zijdemans	441
Buurten en wijken in de volkstellingen van de negentiende eeuw – O.W.A. Boonstra	455
Een digitale detective story: de reconstructie van de Nederlandse Volkstelling van 1960 – P.K. Doorn en M. van den Berk	471
De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief – E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen	489
Biografieën	511
Abstracts	517

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners

P. Tammes en W. Ultee

Waarom is voor Nederland, in vergelijking met andere door Duitsland bezette landen, het percentage joodse inwoners dat tijdens de Tweede wereldoorlog werd omgebracht zo hoog? In dit verband wees de historicus Blom er op dat in Nederland maatregelen ter isolatie van Joden in zekere zin strookten met de heersende mentaliteit van verzuiling, en de socioloog Vuijsje opperde dat de omgang in eigen verzuilde kring de mogelijkheden voor Nederlandse joden om onder te duiken inperkte. In deze bijdrage toetsen we deze en andere hypothesen met gegevens voor Nederlandse gemeenten over het percentage omgekomen Joden, huwen binnen de eigen kerkelijke gezindte en nog meer zaken.

Van vragen over verschillen tussen landen naar vragen over verschillen binnen een land

Treffende verklaringen van het verloop van de jodenvervolging in de tussen 1939 en 1945 door Duitsland bezette landen van Europa hebben volgens Hilberg niet alleen betrekking op de bezetters en hun helpers, maar ook op de omstanders.¹ Iets eerder had Blom al een puntige hypothese verwoord over omstanders en de wegvoering van joden.² Deze deed een beroep op de gevolgen van het samenleven – of liever gezegd het gebrek daaraan – van de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Op hun verregaande onverbondenheid had Kruijt als eerste gewezen toen hij de Nederlandse samenleving als verzuild bestempelde.³ Later toonde Righart vergelijkenderwijs aan dat Nederland in dit opzicht uitzonderlijk was.⁴ Volgens Blom werd het in Nederland als vanzelfsprekend of zelfs wenselijk beschouwd dat bevolkingsgroepen in menig opzicht gescheiden van elkaar leefden en groepen hun eigen gebruiken en leiders hadden.⁵ Deze omstandigheid zou hebben geleid tot een zekere aanvaarding van een ‘joodse zuil’ toen de bezetter de joden afzonderde. Een onbedoeld gevolg daarvan kan, aldus Blom, een hoger percentage joodse slachtoffers zijn geweest.

Met deze hypothese wilde Blom een bijdrage leveren aan de verklaring van het gegeven dat het percentage joodse slachtoffers voor Nederland beduidend hoger was dan voor België en Frankrijk. De kwestie is natuurlijk in hoeverre Bloms

1 Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders*.

2 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

3 Kruijt, ‘Levensbeschouwing en groepssolidariteit’.

4 Righart, *De katholieke zuil in Europa*.

5 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

verklaring houdbaar is. Het is niet eenvoudig dat te onderzoeken, want als Nederland het enige door Duitsland bezette verzuilde land was en een toetsing een landenvergelijking moet behelzen, is er weinig nieuw materiaal dat Bloms verklaring kan toetsen. Ultee en Flap stelden echter dat verklaringen voor verschillen tussen landen in het percentage omgebrachte joden strenger kunnen worden getoetst door gemeenten binnen één land te vergelijken.⁶ Welnu, Pennings toonde aan dat de Nederlandse gemeenten uiteenliepen in mate van verzuildheid, terwijl Croes en Tammes lieten zien dat percentages joodse overlevenden van gemeente tot gemeente verschilden.⁷ Tegen deze achtergrond luidt de vraag die we in deze bijdrage aan de orde stellen: *in hoeverre verkleinde de verzuildheid in Nederlandse gemeenten de overlevingskans van joden in 1940-1945?*

Vooraf merken we op dat we hier geen definitie van verzuildheid geven en beredeneren. Zoals De Rooy zei, loopt de discussie over de definiëring van dit verschijnsel dood in de 'steeg van het essentialisme'.⁸ Popper muntte de term essentialisme en achtte informatieve hypothesen belangrijker dan welomschreven termen en het vasthouden aan definities.⁹ Hier slaan we de door Popper gewezen weg in.

Zes hypothesen afgeleid uit één algemeen beginsel

Om te komen tot een antwoord op onze onderzoeksvraag leiden we nu zes hypothesen af uit één enkel beginsel, namelijk de stelling dat het handelen van mensen zowel van wensen als van mogelijkheden afhangt.

Een algemene hypothese over mentaliteiten en mogelijkheden

De hypothese van de historicus Blom handelt over mentaliteiten. De wens van mensen zich in eigen kring te bewegen, was zo sterk dat ze een weloverwogen instelling werd. Een algemeen beginsel over het handelen van mensen luidt echter dat iemands optreden zowel van wensen als van mogelijkheden afhangt.

In vooroorlogs Nederland was de omgang tussen mensen van uiteenlopende gezindte beperkt. De socioloog Kruijt onderscheidde de dagelijkse omgang tussen mensen van hun omgang binnen organisaties. Hij stelde dat de organisatorische

6 Ultee en Flap, 'De Nederlandse paradox'.

7 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*. Croes en Tammes, 'De lokale percentages overlevenden van de jodenvervolgung'.

8 De Rooy, 'Zes studies over verzuiling'. Popper onderscheidde methodologisch essentialisme van methodologisch nominalisme. Het eerste beginsel zegt dat wetenschap moet doordringen tot het wezen van de dingen en dit wezen moet worden samengevat in definities. Volgens het tweede beginsel zijn definities niet meer dan manieren om lange zinnen kort te maken. De hypothese dat de geringere alledaagse en organisatorische omgang tussen mensen van uiteenlopende kerkelijke gezindte de overlevingskans van Nederlandse joden verkleinde, wordt dan de hypothese dat verzuildheid dit deed. Zie: Popper, *De armoede van het Historicisme*, 38-45.

9 Popper, *The open society and its enemies*, deel 2, 9-21.

verzuildheid de verzuildheid in de dagelijkse omgang verscherpte en beschouwde het huwen tussen mensen van dezelfde kerkelijke gezindte als een vorm van alledaagse omgang.¹⁰ Kruijt volgde met dit laatste de socioloog Bogardus, die gemengd huwen opvatte als een verdergaande vorm van alledaags contact dan vriendschap, naast elkaar wonen en bij hetzelfde bedrijf werken.¹¹ Volgens de socioloog Vuijsje was een onbedoeld gevolg van de vooroorlogse verzuildheid van de Nederlandse katholieken en protestanten, dat joden aan het begin van de oorlog weinig alledaagse contacten en organisatorische banden hadden met niet-joden.¹² Een effect van dit 'samenleven op afstand' was weer dat joden minder mogelijkheden hadden om onder te duiken. Ook wilden misschien bepaalde niet-joden hulp bieden, maar kenden ze geen joden aan wie ze dat konden doen. Dat alles droeg wellicht ook bij aan het hoge percentage omgebrachte joden uit Nederland.

Als Nederland een afzonderingsmentaliteit en gescheiden netwerken kende, hoe kunnen deze verschijnselen dan onafhankelijk van elkaar worden vastgesteld in onderzoek waarvoor alleen archieven kunnen worden geraadpleegd omdat de hypothesen over het verleden gaan? Archieven bevatten niet alleen teksten en woorden, maar ook, als men er naar zoekt, cijfers. De historici De Jong en Romijn van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie zeiden dat gegevens ontbreken over het aantal joden dat bij de Duitse inval in 1940 zelfmoord pleegde. De sociologen Ultee en Luijckx vonden echter de telkaart voor iedere zelfdoding in Nederland tussen 1936 en 1952 in archiefdozen op het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en op die kaart was de godsdienst van de persoon aangegeven.¹³ Wij varen hier op de koers dat cijfers van deze instelling over huwelijken naar de kerkelijke gezindte van echtgenoot en echtgenote, bij passende bewerking, inzicht kunnen verschaffen in zowel de mate van contact tussen verschillende gezindten, als de sterkte van de wil om zich in eigen kring te bewegen.

Sociologen plegen homogeen huwen op twee manieren vast te stellen. Beide manieren gaan uit van gegevens over een ruimtelijke eenheid, bijvoorbeeld een gemeente. Voor de eerste manier wordt het aantal kerkelijk homogeen gehuwde mannen in een plaats bepaald, evenals het totale aantal huwelijken, en het eerste aantal wordt omgerekend tot een percentage van het tweede aantal. Omdat dit percentage banden tussen mensen meet, past het bij hypothesen over mogelijkheden en netwerken. Als het percentage kerkelijk homogene huwelijken hoger is, duidt dat op minder ontmoeting tussen gezindten en op godsdienstig meer gescheiden netwerken.

Percentages homogeen gehuwde personen gaan eraan voorbij dat het voor katholieken in een gemeente met een hoog percentage katholieken gemakkelijk is om met iemand van hetzelfde geloof te trouwen, los van de aandrang van deze

10 Kruijt, 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit'.

11 Bogardus, 'A social distance scale'.

12 Vuijsje, *Vermoorde onschuld*, 109, 185.

13 Ultee en Luijckx, 'De schaduw van een hand'.

katholieken om te huwen met iemand van de eigen kerk. De tweede manier om cijfers over religieus homogeen huwen te bewerken, schakelt de gevolgen van deze 'ontmoetingskans' uit. Ze behelst, als het om de katholieken en anderen in een gemeente gaat, de berekening van de log odds ratio voor de tabel waarin voor gehuwde paren het al dan niet katholiek zijn van de man is afgezet tegen het al dan niet katholiek zijn van de vrouw.¹⁴ Als de log van een odds ratio nul is, trouwen katholieken 'volgens toeval' met elkaar. Hoe meer deze log boven de nul uitkomt, des te vaker zijn katholieke mannen gehuwd met een katholieke vrouw. De katholieken uit een gemeente leven dan meer gescheiden van de andere bewoners van die plaats. Deze tweede maat is, omdat ze afziet van de toevallige ontmoetingskans, geschikt om hypothesen over de sterkte van de verzuilingsmentaliteit in een gemeente te toetsen.

Eén hypothese over de mentaliteit van afzondering

De Nederlanders van welke kerkelijke gezindte dan ook hadden volgens Blom de mentaliteit om gescheiden van andere gezindten te leven.¹⁵ Deze mentaliteit ging gepaard met een streven naar soevereiniteit in eigen kring en met gezagsgetrouwheid. Een bestel waarin groepen in een eigen wereld leven, was een doel dat de leiders van een zuil deelden.¹⁶ Kuyper en zijn volgelingen, die in 1886 uit de Nederlands Hervormde Kerk traden en in 1892 met een deel van de afgescheidenen uit 1834 de Gereformeerde Kerk stichtten, formuleerde dit doel als eerste. Dat deed hij in 'Ons Program' uit 1878, de woorden 'soevereiniteit in eigen kring' benuttend.¹⁷ Het katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' van rond 1900 lijkt op het beginsel dat levensbeschouwingen soeverein dienen te zijn.¹⁸ Later vormden de socialisten min of meer gedwongen eveneens een gemeenschap met eigen organisaties.¹⁹ De 'hokjesgeest' van protestanten en katholieken tolereerde geen inmenging van de staat of van andere levensbeschouwingen en rechtvaardigde de oprichting van eigen organisaties. De mentaliteit van verzuildheid ging overigens wel gepaard met overleg tussen de elites van de levensbeschouwingen. Dit overleg had plaats in de geest dat mensen de overheid dienen te volgen.²⁰

14 Hendrickx, Lammers en Ultee, 'Religious Assortative Marriage in the Netherlands'. Odds ratio's worden ook wel kruisproducten genoemd en worden gebruikt om inzicht te verkrijgen in de samenhangen binnen een vierkante tabel onafhankelijk van de randverdelingen van die tabel. Om de odds ratio van een tabel met vier cellen te bepalen, berekent men het produkt van de frequenties van de linker bovencel (a) en de rechter ondercel (d), en deelt met dit produkt door het produkt van frequenties van de rechter bovencel (b) en de linker ondercel (c). Hierbij is bijvoorbeeld $a = RK + RK$, $b = RK + \text{niet-RK}$, $c = \text{niet-RK} + RK$, $d = \text{niet-RK} + \text{niet-RK}$. Zie: Ultee, Arts en Flap, *Sociologie*, 535 en 543.

15 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

16 Blom, 'Onderzoek naar verzuiling', 18.

17 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 98.

18 *Ibidem*, 100 en 159.

19 Kossman, *De lage landen*, deel 2, 91.

20 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 144-145.

Presser wierp over de houding van niet-joodse Nederlanders tussen 1940 en 1945 de vraag op: ‘in welke mate heeft men de onderscheiding tussen joden en niet-joden aanvaard of er zich bij neergelegd?’²¹ Blom werkte Pressers vraag uit: ‘zou in deze context (van verzuildheid) het scheppen van of nader vormgeven aan een aparte joodse bevolkingsgroep, voor welke eigen regels golden, op het eerste gezicht niet een zekere aanvaardbaarheid gehad kunnen hebben?’²² De vervolgvraag luidt in hoeverre de mentaliteit van verzuildheid de overlevingskansen van joden beïnvloedde.

Volgens Blom maakten de Duitse bezetters natuurlijk geen ‘joodse zuil’.²³ De vele anti-joodse maatregelen begonnen met een verbod om bepaalde beroepen uit te oefenen. Vervolgens werd er een Joodse Raad opgericht, kwamen er joodse scholen, mochten joden alleen nog maar bepaalde cafés bezoeken en was het hun alleen toegestaan in bepaalde winkels boodschappen te doen. Maar, zo zegt Blom, de voor het joodse bevolkingsdeel ontstane toestand was niet geheel vreemd voor Nederland. Latere Duitse maatregelen ter segregatie van joden, zoals het dragen van de gele ster en verblijfsverboden, waren daarentegen geen kenmerken van vooroorlogse verzuildheid. Onze eerste hypothese luidt derhalve: *hoe hoger de log odds ratio voor kerkelijk homogeen gehuwden in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor de joodse inwoners uit die plaats.*

Twee hypothesen over gescheiden netwerken

Zojuist verwoordden we een hypothese over mentaliteiten. Nederlanders vertoonden echter niet alleen een bepaalde geestesgesteldheid, ze vormden ook netwerken die levensbeschouwingen van elkaar afzonderden. Wij stellen dat mensen om hun doelen in het leven te bereiken over kennis en geld en andere ‘hulpbronnen’ beschikken en dat daaronder ook hun kennissen en vrienden vallen. Wanneer is nu iemands netwerk een krachtiger hulpbron? Iemands netwerk kan om te beginnen meer of minder personen omvatten. Verder zijn sommige personen in iemands netwerk meer geschikt voor het bereiken van bepaalde doelen dan andere personen.²⁴ En als iemand een persoon kent die op haar of zijn beurt veel anderen kent, dan is die persoon een belangrijker hulpbron. Volgens Granovetter leidt het hebben van goede vrienden die elkaar goed kennen uiteindelijk tot minder hulp dan het hebben van minder goede vrienden die elkaar niet kennen.²⁵

De veronderstelling dat iemands netwerk een hulpbron vormt, kan worden benut om de vraag te beantwoorden over scheiding tussen levensbeschouwelijke netwerken in Nederlandse gemeenten en overlevingskansen van joden. Schuilplaatsen, valse persoonsbewijzen, voedselbonnen, reserveadressen en dergelijke

21 Presser, *Ondergang*, deel 2, 125.

22 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

23 *Ibidem*.

24 Flap, ‘De theorie van het sociale kapitaal’.

25 Granovetter, ‘The strength of weak ties’.

zijn schaarse goederen. Onderduikers komen aan die goederen door mensen in hun netwerk. Als het totale netwerk van een gemeente meer gefragmenteerd is, is het voor een joods persoon en zijn eerste helper moeilijker om over deze goederen te beschikken en is voor een joods persoon de kans op geslaagde onderduik kleiner.

De Jong stelde dat het bij de verwezenlijking van de wens van talrijke joden om onder te duiken, erop aan kwam in hoeverre joden contact hadden met niet-joden.²⁶ Menig jood die geen gehoor gaf aan de oproep voor een 'werkkamp' in Oost-Europa, dook aanvankelijk onder in de eigen buurt of gemeente.²⁷ Hulp van burens, kennissen en vrienden was meer betrouwbaar, en dat was een voorwaarde voor het slagen van verboden handelingen.²⁸ Ook de gastgever moest een onderduiker vertrouwen; een gastheer of -vrouw wilde voorkomen dat hij of zij iemand hielp die zich roekeloos gedroeg.²⁹ Daarom droegen netwerken bij aan een geslaagde onderduik.

Tijdens de bezetting beperkte de anti-joodse maatregelen van de bezetter de mogelijkheid tot contacten tussen joden en niet-joden. De netwerken van Nederlandse joden zullen daarom veelal reeds voor de Duitse inval tot stand zijn gekomen en ze reikten zelden diep in kringen van hervormden, gereformeerden en katholieken. Tevens bleven de banden van niet-joden beperkt tot leden van de eigen gezindte. Daardoor had een niet-jood die een jood een onderduikplaats wilde bieden of bood, minder contacten met personen die voor hun onderduikers bijzondere diensten konden verrichten. Die steun was nodig aangezien er met voedselbonnen moest worden geritseld, anders kon een onderduiker niet eten. Soms ook werden onderduikers ziek en moest er een dokter komen. Verder moest rekening worden gehouden met 'foute' omstanders, waardoor niet elk adres een onderduikplaats kon zijn of blijven. Hoe groot de moeilijkheden bij onderduik waren, toont Presser aan.³⁰ Daarmee verminderden gescheiden netwerken de mogelijkheden van niet-joden om hulp te bieden bij het verbergen van joden.

Blom wijst er op dat de Duitse bezetting nationale gevoelens aanwakkerde, wellicht leidend tot meer samenwerking tussen de zuilen en sterkere wederzijdse waardering. Daarnaast vergrootte de gelijkschakeling van levensbeschouwelijke organisaties de mogelijkheden om in contact te komen met andersdenkenden.³¹ Deze nieuwe sentimenten en contacten leverden volgens Blom echter gevaar op, terwijl juist oude kringen houvast en geborgenheid boden. In de Tweede Wereldoorlog bleven daarom de contacten van niet-joden overwegend tot de eigen zuil

26 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 6, 45 en 50.

27 Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 189; Presser, *Ondergang*, deel 2, 251; De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 6, 341.

28 Presser, *Ondergang*, deel 2, 251.

29 Presser, *Ondergang*, deel 2, 271.

30 Presser, *Ondergang*, 239-286.

31 Blom, 'Exploitatie en nazificatie'.

beperkt.³² Aldus luidt onze tweede hypothese: *hoe hoger het percentage niet-joods homogeen gehuwden in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor de joodse inwoners van die gemeente.*

Een derde hypothese handelt over homogeen gehuwde joden. Menig anti-joodse maatregel gold ook voor joden die gehuwd waren met een niet-jood. Gemengd gehuwden waren vanaf de zomer van 1942 tot in april 1943 echter voorlopig vrijgesteld van deportatie. Daarna stelde de bezetter gemengde gehuwde joodse mannen voor de 'keuze' sterilisatie en in Nederland blijven, dan wel geen sterilisatie en deportatie naar Polen.³³ Gemengd gehuwde joden die toen wilden onderduiken, hadden via hun niet-joodse echtgenoot mogelijkheden om zich te verschuilen. Gemengd gehuwde joden konden tevens bruggen vormen tussen joodse en niet-joodse netwerken bij het zoeken naar hulp. Meijer stelde dat de Nederlands-Israëlitische Kerk gemengd gehuwde joden als een bedreiging zag voor de eigen gemeenschap.³⁴ Toch hebben voor de oorlog joden gemengd gehuwde joden niet uit de dagelijkse omgang verstoten en in de oorlogsjaren bleven ze dat evenmin doen. Onze derde hypothese zegt: *hoe hoger in een gemeente het percentage joden dat met een niet-jood huwde, des te hoger is de overlevingskans voor joodse inwoners uit die plaats.*

Drie hypothesen over andere onderduikmogelijkheden

Het meest gelezen verhaal over een onderduik handelt over Anne Frank. Volgens Moore is het in veel opzichten niet representatief. Joden doken op allerlei manieren onder en de ervaringen lopen zo uiteen dat het moeilijk is om gemeenschappelijke factoren aan te wijzen.³⁵ Hier willen we toch drie hypothesen afleiden over omgevingsfactoren die een geslaagde onderduik bemoeilijkten of vergemakkelijkten, te weten de aanwezigheid van boerderijen, de bevolkingsdichtheid in iemands woongemeente en de aanwezigheid van aanhangers van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB).

In Limburg vonden naar verhouding de meeste onderduikers onderdak bij boeren, vond Cammaert.³⁶ De illegaliteit aldaar wilde ook onderduikers zoveel mogelijk onderbrengen in de eigen streek. Een analyse van dagboeken en herinneringen van joodse onderduikers leert eveneens dat veel joden onderduik vonden bij boeren.³⁷ Zich verbergen op een boerderij had als groot voordeel dat de kans om aangegeven te worden door kwaadwillende burens, wegens de afstand tot de meest nabijgelegen boerderij, klein was. Een bijkomend voordeel was dat men tamelijk rustig kon leven, hoewel er bij een kloppjacht of ontdekking weinig

32 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4, vi; Blom, 'Exploitatie', 27.

33 Moore, *Slachtoffers*, 154.

34 Meijer, *Hoge hoeden lage standaarden*, 16-19.

35 Moore, *Slachtoffers*, 189.

36 Cammaert, *Het verborgen front*, 504.

37 Smits, *De katholieke paradox*, 45-80.

gelegenheid was om te ontsnappen.³⁸ Een ander voordeel was dat men op het platteland gemakkelijker aan voedsel kon komen dan in de stad.³⁹ Onze vierde hypothese: *hoe meer boerderijen in een gemeente, des te hoger de overlevingskans voor joodse inwoners uit die plaats.*

Volgens Moore waren steden minder veilig voor onderduikers wegens de sterkere Duitse aanwezigheid.⁴⁰ Daarnaast maakte de hogere stedelijke bevolkingsdichtheid de kans op ontdekking groter.⁴¹ Onze vijfde hypothese luidt derhalve: *hoe hoger de bevolkingsdichtheid in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor joodse inwoners in die gemeente.*

In Nederland sloeg in de jaren dertig van de 20ste eeuw één politieke partij, de NSB, een antisemitische en steeds sterker antisemitische toon aan.⁴² De helft van de naoorlogse veroordeelde onderduikverraders waren lid of sympathisant van die partij,⁴³ meer dan toeval doet verwachten. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 en de Provinciale Staten in 1939 behaalde de NSB 4 procent van de stemmen en deden zich grote verschillen tussen gemeenten voor in het percentage NSB-stemmen. Onze zesde hypothese luidt derhalve: *hoe hoger het percentage NSB-stemmers in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor joodse inwoners in die gemeente.*

Gegevens

In deze paragraaf vermelden we de bronnen waaruit we de gegevens ter toetsing van onze hypothesen hebben geput. De cijfers betreffen telkens gemeenten en handelen achtereenvolgens over joodse inwoners, de in de landbouw werkzame beroepsbevolking, bevolkingsdichtheid en stemmen op de NSB. In een aparte paragraaf behandelen we onze gegevens over kerkelijk homogene huwelijken onder de niet-joodse inwoners van een gemeente.

Percentages joodse overlevenden voor gemeenten

Het door ons te verklaren verschijnsel is het percentage joodse inwoners uit een Nederlandse gemeente dat de Tweede Wereldoorlog overleefde. Om dat percentage te bepalen, maken we gebruik van lijsten met namen van joodse inwoners die in 1941 en 1942 onder verantwoording van burgemeesters werden opgesteld, evenals van het boek *In memoriam* met de namen van alle omgebrachte joodse inwoners van Nederland.⁴⁴ Alleen het laatstgenoemde overzicht is niet voldoende. Het vermeldt de voor- en achternaam van een omgebrachte

38 Moore, *Slachtoffers*, 190.

39 Moore, *Slachtoffers*, 193.

40 Moore, *Slachtoffers*, 211.

41 Moore, *Slachtoffers*, 192.

42 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 328.

43 Groen, *Als slachtoffers daders worden*, 243.

44 *In memoriam – Ezecher*.

persoon, evenals de geboortedatum, geboorteplaats en de vermoedelijke datum en plaats van overlijden. Tot deze gegevens behoort echter niet de laatste woonplaats in Nederland van een persoon, een voor de toetsing van onze hypothesen onmisbaar gegeven. Daarom gebruiken we ook gemeentelijke registratielijsten en verbinden we de gegevens over een bepaalde persoon op deze lijsten met de gegevens over deze persoon in het boek der doden, als deze persoon erin wordt vermeld.

De Duitse verordening 6/1941 verplichtte alle personen van ‘gehele of gedeeltelijke Joodschen bloede’ zich aan te melden op het gemeentehuis in hun woonplaats. Burgemeesters moesten toezien op het invullen van de aanmeldingsformulieren en dienden alle formulieren aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters te zenden.⁴⁵ Aangezien toen en later op alle Nederlandse gemeentehuizen lijsten met de namen van joodse inwoners zijn gemaakt en dat volgens instructies van de Duitse bezetters gebeurde, zijn deze lijsten goed vergelijkbaar. Voorzover ze in plaatselijke of andere archieven bewaard zijn, brachten Croes en Tammes ze in één bestand samen.⁴⁶

In 1941 telde Nederland 1.050 gemeenten. Volgens de stand van een telling door de Rijksinspectie op 1 oktober 1941, woonden er in 496 gemeenten zogenaamde ‘vol’joden. Bij elkaar waren dat er 140.001.⁴⁷ Als ‘vol’joden golden personen met drie of vier joodse grootouders of personen met twee joodse grootouders die behoorden tot het Nederlands- of Portugees-Israëlitische Kerkgenootschap en personen met twee joodse grootouders die waren gehuwd met een ‘vol’jood. In 167 gemeenten woonden 25 of meer ‘vol’joden. Voor 122 van deze 167 gemeenten vonden Croes en Tammes een lijst terug met de namen van alle ‘vol’joodse inwoners.⁴⁸ Onze analyses beperken zich tot die 122 gemeenten. De reden is dat geringe wijzigingen in absolute aantallen voor gemeenten met minder dan 25 ‘vol’joden tot grote veranderingen in het percentage joodse overlevenden leiden. Dat bemoeilijkt de interpretatie van statistische modellen. Iets dergelijks geldt trouwens eveneens voor de maten over kerkelijk homogeen huwen in kleine gemeenten.

Om het percentage overlevenden te bepalen zijn de namen van de joodse inwoners op de 122 bewaarde lijsten opgezocht in *In memoriam*.⁴⁹ Dat boek telt 858 bladzijden met daarop de namen van de ruim 100.000 joodse personen die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit Nederland werden gedeporteerd en van wie geen graf bekend is. De namen in *In memoriam* zijn ontleend aan de gedenkboeken van de Oorlogsgravenstichting in Den Haag. Om het werk te beperken, lieten Croes en Tammes van de lijst voor Amsterdam een willekeurige steekproef

45 Tammes, ‘Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden’.

46 Croes & Tammes, Lokale percentages.

47 Rijksinspectie, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede*.

48 Croes & Tammes, ‘De lokale percentages overlevenden’.

49 *In memoriam – Ezecher* (Den Haag 1995).

van 10 procent van de namen invoeren en opzoeken.⁵⁰ De lijst van Rotterdam bevatte tweederde van het aantal 'vol'joden dat de Rijksinspectie had geteld. Ook op de lijsten voor Gouda en Haarlem stonden minder 'vol'joden dan de Rijksinspectie telde. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat deze lijsten niet representatief zijn om percentages overlevenden te bepalen. In totaal zijn de namen van 51.892 zogenaamde 'vol'joden wonend in 122 gemeenten ingevoerd en teruggezocht in *In memoriam*. Om een correcte percentage overlevenden te bepalen, is aan de ingevoerde aantallen 'vol'joodse inwoners voor de vier genoemde steden een bijpassend gewicht toegekend: het aantal 'vol'joden dat er volgens de Rijksinspectie in 1941 woonde, gedeeld door het aantal 'vol'joden op de gevonden registratielijst.⁵¹

Volgens onze gegevens bedraagt het percentage overlevenden 29,2. Dit is iets hoger dan dat van 27,1 van Hirschfeld.⁵² Hij bepaalde dat percentage door uit te gaan van hetzelfde aantal in Nederland woonachtige joden als wij deden, dit te verminderen met het aantal uit Nederland gedeporteerde joden, en bij dit verschil het geschatte aantal teruggekeerden op te tellen. We hebben geen aanwijzingen dat ons iets hogere percentage overlevenden de toetsing van onze hypothesen verstoort. Tenslotte merken we op dat we niet over gegevens beschikken die aantonen dat een bepaald persoon de oorlog overleefde, zoals de vermelding van deze persoon in het na 1945 nieuw opgezette bevolkingsregister. Onze overlevingsgegevens zijn indirect van aard.

Cijfers over gemengd huwen bij de joodse inwoners van een gemeente

Volgens het CBS werden in 1914 in Nederland 42.428 huwelijken gesloten;⁵³ wat wil zeggen dat in dat jaar 84.856 personen in de echt traden. Daaronder bevonden zich 1.525 personen van Nederlands- of Portugees-Israëlitische gezindte. Van hen huwde 90 procent met een andere Israëliet en 10 procent met iemand van een andere gezindte. Voor 1935 bedroeg het aantal Israëlieten dat met iemand van een andere gezindte huwde als percentage van alle in dat jaar huwende Israëlieten 18.⁵⁴ In 1939 was dit percentage 22.⁵⁵

Het CBS beschikt echter niet over gegevens aangaande het aantal huwelijken tussen Israëlieten en niet-Israëlieten in de afzonderlijke gemeenten van Nederland in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Op veel van de lijsten die gemeenten voor de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters vervaardigde met de namen van de joodse inwoners uit de eerste oorlogsjaren, staat echter wel aangegeven of een persoon gehuwd was met een niet-jood. Soms ook kan dit aantal

50 Croes & Tammes, 'De lokale percentages overlevenden'.

51 Rijksinspectie, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede*.

52 Hirschfeld, 'Niederlande'.

53 CBS, *Statistiek van den loop der bevolking... over het jaar ...* (1918).

54 CBS, *Meededeling 5 der Afd. Bevolkingsstatistiek* (1937), 14.

55 CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid* (1939), 52-53.

worden ontleend aan de bijbehorende correspondentie tussen burgemeesters en de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister, in andere gevallen kan het worden vastgesteld op grond van de burgerlijke staat van personen op de bewaard gebleven lijsten, de daarop vermelde straatnamen en huisnummers, en de daaruit weer op te maken samenstelling van een gezin. Zo kon voor 91 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners het aantal 'vol'joden dat gemengd is gehuwd worden vastgesteld. Dit aantal is gedeeld door het totale aantal 'vol'joodse inwoners in een gemeente en vermenigvuldigd met 100: het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden in een gemeente. Het gemiddelde percentage gemengd gehuwden bedroeg voor deze 91 gemeenten 6,9 met een standaarddeviatie van 6,7. We voegen hieraan toe dat dit een gemiddelde is uitgerekend zonder rekening te houden met het aantal joodse inwoners van een plaats.

Cijfers over werk in de landbouw, bevolkingsdichtheid en stemmen op de NSB

Om de hypothese over boerderijen te toetsen, gingen we uit van het percentage van de beroepsbevolking in een gemeente dat werkzaam is in de landbouw volgens de volkstelling zoals gehouden door het CBS in 1930.⁵⁶ Dit percentage verschaft een aanwijzing voor het aantal boerderijen en daarmee het aantal aantrekkelijke onderduikplekken. In een andere studie van deze instelling troffen we gegevens aan over de bevolkingsdichtheid voor Nederlandse gemeenten in 1939.⁵⁷

Bij de verkiezing voor de Provinciale Staten in 1935 behaalde de NSB 7,9 procent van de geldige stemmen, in 1937 voor de Tweede Kamer was dat 4,2 procent en in 1939 bij de statenverkiezingen 3,9 procent.⁵⁸ Ter toetsing van de hypothese over de sterkte van de steun bij verkiezingen voor NSB in een gemeente gebruiken we ongepubliceerde verkiezingscijfers voor de Provinciale Staten in 1939. We kozen voor dit jaar omdat het een betere aanwijzing voor blijvende steun verschaft dan de cijfers voor 1935. We vonden een handgeschreven lichtdruk met de plaatselijke uitkomsten van de verkiezingen uit 1939 in de bibliotheek van het CBS te Voorburg.

Gemeentelijke cijfers over kerkelijk homogeen huwen onder niet-joden

Gegevens uit twee onvolledige bronnen

Het CBS heeft enige gegevens het licht doen zien over de mate waarin rond 1940 in de afzonderlijke gemeenten van Nederland mensen van een bepaalde kerkelijke gezindte binnen eigen kerkelijke kring huwden, zij het niet voor elke Nederlandse gemeente. Er zijn cijfers bekend over wie wat godsdienst betreft met wie trouwt

56 CBS, *Volkstelling 31 December 1930*.

57 CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid (1939)*.

58 Minderaa, 'Crisis en stembus'.

voor de zes grootste steden van Nederland van 1938 tot en met 1944. Die gemeenten zijn Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Groningen, Rotterdam en Utrecht. De aantallen betreffen alle in een bepaald jaar gesloten huwelijken. Het CBS publiceerde deze gegevens ook voor de elf provincies van Nederland. Door de aantallen van de zes genoemde steden af te trekken van de aantallen van de provincie waartoe ze behoren, ontstaan zeventien ruimtelijke eenheden waarvoor percentages kerkelijk homogene huwelijkssluitingen kunnen worden uitgerekend. Dat deden we voor deze bijdrage om redenen die we zo vermelden. De gepubliceerde gegevens maken onderscheid tussen gereformeerden, hervormden, Israëlieten, katholieken, onkerkelijken en overige kerkelijke gezindten. We gingen van deze categorieën uit bij de bepaling van het percentage homogeen huwende mannen in een gemeente in het tijdvak 1938-1944. We voegden jaren samen om tot stabielere percentages te komen. Deze percentages staan in de eerste twee kolommen van tabel 1. De gegevens stammen uit de statistieken over de in elk jaar gesloten huwelijken.

Moeten we het met deze voor ons doel onvolledige gegevens doen? Het CBS beschikt tegenwoordig over digitale databestanden en het oudste betreft de volkstelling van 1960. Het bestaat uit 'kaarten' voor personen, en voor elke persoon is de kerkelijke gezindte bekend. Destijds is aan de kaart voor elke gehuwde man de gezindte van diens echtgenote toegevoegd en dit kenmerk bevindt zich nu in het digitale bestand (het CBS gaf destijds huishoudens geen volgnummer en evenmin personen). Ook weten we voor elke gehuwde man het jaar van huwelijksluiting, evenals de woonplaats in 1960, en het jaar sinds wanneer hij in de huidige woongemeente is gevestigd. Deze gegevens gebruikten we om te komen tot percentages kerkelijk homogene huwelijken die zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn met de percentages volgens de door het CBS gepubliceerde statistieken voor gesloten huwelijken. Voor de berekening van deze percentages beperkten we ons tot alle gehuwde mannen in de volkstelling van 1960 die reeds in 1945 in hun huidige woonplaats woonden en toen gehuwd waren. Wij kozen niet voor 1940 omdat de berekeningen dan op minder personen en een meer selecte groep zouden berusten. Voor de elf Nederlandse provincies en de zeventien hierboven omschreven ruimtelijke eenheden bepaalden we vervolgens het percentage kerkelijk homogeen gehuwde mannen. De percentages staan in de laatste twee kolommen van tabel 1.

Van alle in 1960 gehuwde en voor 1945 in het huwelijksbootje gestapte mannen woonde 42,5 procent voor 1945 in hun huidige woonplaats. Het is niet bekend waar de overige echtparen eerst woonden. Verder zullen veel huwelijken die voor 1945 zijn gesloten, door echtscheiding en overlijden zijn ontbonden. Die huwelijken komen ook niet voor in de volkstelling van 1960. De cijfers uit de volkstelling zijn dus verre van volledig, en we zijn nog steeds niet gekomen tot gegevens over homogeen huwen in elke Nederlandse gemeente.

Het zal inmiddels echter duidelijk zijn waarom we de eerste twee kolommen van tabel 1 met de laatste twee kolommen van tabel 1 willen vergelijken. Het digitale bestand voor de volkstelling van 1960 maakt het mogelijk om te komen tot

percentages kerkelijk homogene huwelijken voor iedere afzonderlijke gemeente van Nederland en tot log odds ratio's voor homogeen huwen in die plaats. Die maten zijn evenwel benaderingen van de gegevens waarover we voor de toetsing van de hier afgeleide hypothesen willen beschikken en niet verkrijgbaar zijn. De vraag is in hoeverre de benaderingen ernaast zitten. De vergelijking van de eerste twee kolommen in tabel 1 met de laatste twee verschaft een antwoord op die vraag.

De twee bronnen vergeleken

De kwestie is nu in hoeverre het ontbreken in de volkstelling voor 1960 van huwelijken die voor 1945 in een gemeente zijn gesloten, tot vertekening leidt. De grootte van die fout blijkt uit een vergelijking van de elf provincies en zeventien onderscheiden ruimtelijke eenheden aan de hand van enerzijds de voor de volkstelling van 1960 berekende percentages kerkelijk homogene huwelijken met anderzijds de betreffende percentages voor 1938-1944 volgens de statistiek van de huwelijks-sluitingen van het CBS. Als rijen cijfers sterk samenhangen, is er reden om de vastgestelde percentages kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling van 1960 voor gemeenten te gebruiken voor de toetsing van hypothesen over de verzuimdheid in een gemeente en de overlevingskansen van de joodse inwoners uit die plaats.

Tabel 1 leert dat de percentages wat kerkelijke gezindte betreft homogene huwelijken volgens de volkstelling hoger zijn dan die voor de statistieken van gesloten huwelijken. Dat viel te verwachten. De cijfers uit de volkstelling betreffen een tijdvak dat tot voor 1938 teruggaat, en het is bekend dat kerkelijk gemengd huwen in de tijd toenam.⁵⁹ Verder zullen echtparen op het tijdstip van huwelijks-sluiting eerder worden geboekstaafd als twee personen met uiteenlopende godsdienst dan huwelijkspartners zoveel jaar na het sluiten van hun huwelijk. Overgang naar de kerkelijke gezindte van de partner bij en na het sluiten van een huwelijk was in Nederland ook in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog geen onbekend verschijnsel.

Belangrijker in tabel 1 is de mate waarin rangordes samenvallen. De Spearman rangcorrelatie tussen beide volgordes voor de elf provincies bedraagt 0,909. Deze coëfficiënt is bij een tweezijdige toetsing significant ($p = 0,000$). Dit betekent dat de rangordes volgens beide bronnen sterk overeenkomen. De samenhang tussen de cijfers berekend met een Pearson correlatie, bedraagt zelfs 0,980 (ook significant met een $p = 0,000$ bij tweezijdige toetsing). De provinciecijfers volgens de volkstelling van 1960 benaderen goed de cijfers uit de statistieken over huwelijks-sluitingen uit 1938-1944.⁶⁰

59 Hendrickx, Lammers en Ultee, 'Religious Assortative Marriage'.

60 Een correlatie staat voor de sterkte van de samenhang tussen de scores van een groot aantal eenheden op twee variabelen. De correlatie neemt een waarde aan tussen -1 en $+1$. Bij de waarde nul bestaat er geen samenhang, terwijl de waarden -1 en $+1$ aangeven dat er

Tabel 1. – Percentages kerkelijk homogeen gehuwde mannen voor 11 provincies en 6 steden volgens de volkstelling 1960 en volgens de statistiek van huwelijkssluiting (SHS).

	SHS: 1938-1944		Volkstelling 1960: < 1945	
	Provincies	Provincies* en steden	Provincies	Provincies* en steden
Limburg	0,964	0,964	0,981	0,981
Noord-Brabant	0,957	0,957	0,978	0,978
Drenthe	0,839	0,839	0,958	0,958
Overijssel	0,844	0,844	0,949	0,949
Gelderland	0,860	0,860	0,946	0,946
Groningen	0,850	0,875	0,939	0,947
Zeeland	0,815	0,815	0,928	0,928
Friesland	0,821	0,821	0,926	0,926
Utrecht	0,738	0,779	0,905	0,930
Zuid-Holland	0,692	0,761	0,883	0,930
Noord-Holland	0,630	0,749	0,865	0,880
Amsterdam		0,533		0,852
Den Haag		0,686		0,866
Groningen stad		0,794		0,918
Haarlem		0,713		0,863
Rotterdam		0,569		0,852
Utrecht stad		0,670		0,871

Bronnen: Volkstelling 1960; statistiek huwelijkssluitingen CBS.

* Provincie Groningen zonder Groningen stad, Noord-Holland zonder Amsterdam en Haarlem, provincie Utrecht zonder Utrecht stad, Zuid-Holland zonder Den Haag en Rotterdam.

Om nogmaals de bruikbaarheid van de gemeentelijke percentages kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling van 1960 te bepalen, voegden we de gegevens voor de zes grootste steden bij die voor de afgeslankte elf provincies. Hierdoor stijgt het aantal cases naar 17. Het percentage voor Noord-Holland rekenen we nu uit door Amsterdam en Haarlem weg te laten en dat voor Zuid-Holland bepalen we zonder Den Haag en Rotterdam. Het percentage voor de provincie Groningen is berekend zonder de stad Groningen, dat voor de provincie Utrecht zonder de stad Utrecht. De Spearman rangcorrelatie bedraagt nu

respectievelijk een perfecte negatieve of positieve lineaire samenhang bestaat. De Pearson correlatie berekent de samenhang tussen de waargenomen getallenparen, terwijl de Spearman rangcorrelatie de samenhang berekent tussen de rangvolgordes van de getallenparen.

0,926, die weer bij een tweezijdige toetsing significant is ($p = 0,000$). De Pearson correlatie bedraagt 0,942 en is significant bij een tweezijdige toetsing ($p = 0,000$). Deze uitkomst voor 17 eenheden ondersteunt de resultaten van de analyse voor 11 provincies.

Gegevens voor gemeenten over kerkelijk homogeen huwen

Al met al achten wij de percentages kerkelijk homogene huwelijken voor een gemeente, zoals berekend aan de hand van de gegevens afkomstig uit de volkstelling van 1960, bruikbaar voor de toetsing van hypothesen over de overlevingskans van joden uit een plaats. We hebben reeds gewezen op twee maten voor homogeen huwen: percentages voor de toetsing van hypothesen over gescheiden netwerken en odds ratio's ter toetsing van hypothesen over de afzonderingsmentaliteit. De vraag is nog wel hoe sterk of zwak deze maten met elkaar samenhangen.

De maten die we hebben uitgerekend hebben betrekking op homogeen huwen voor de afzonderlijke kerkelijke gezindten: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. De overige kerkelijke gezindten waren te klein in omvang om tot enigszins stabiele maten te komen. In tabel 2 is te zien dat de log odds ratio's over het algemeen significant en positief samenhangen met de percentages homogeen gehuwde mannen. Echter, er is geen sprake van hoge of zeer hoge samenhang. De hoogste samenhang is er voor de twee maten voor gereformeerden (0,521) de laagste voor de twee maten voor hervormden (0,378).

Enkelvoudige en multiële logistische regressiemodellen

Onze afhankelijke variabele is het percentage joodse inwoners uit een gemeente dat de Tweede Wereldoorlog overleefde. Om dit percentage te modelleren pasten we logistische regressie toe en geen lineaire regressie. We deden dat omdat een percentage nooit onder nul of boven 100 kan komen en bij toepassing van lineaire regressie dit zou kunnen en bij logistische regressie niet. In tabel 3 staan enkelvoudige (bivariate) modellen, tabel 4 vermeldt multiële regressiemodellen.⁶¹

Aantallen gemeenten en ontbrekende waarnemingen

Voordat we de regressiemodellen presenteren, nog enige opmerkingen. Door de samenvoeging van gemeenten tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, kwamen er zeven gemeenten uit 1941 niet voor in de volkstelling van 1960. Daarom werden

61 Bij een oorzakelijke samenhang wordt verwacht dat een variabele de andere beïnvloedt. Het voorspellen van uitkomsten, of het schatten van een (lineair) verband tussen een afhankelijke variabele en één of meer onafhankelijke variabelen kan worden uitgevoerd met een regressieanalyse. Indien uitkomsten slechts twee waarden kunnen hebben, bijvoorbeeld iemand heeft wel óf niet de oorlog overleefd, dan dient logistische regressie te worden toegepast.

Tabel 2. – Pearson correlaties van percentages homogeen gehuwde mannen in een gemeente met hun log odds ratio's voor homogeen gehuwden.

	Log odds ratio onkerkelijken	Log odds ratio katholieken	Log odds ratio Ned.-hervormden	Log odds ratio gereformeerden
Percentages homogeen gehuwde onkerkelijken	0,473*** N=457	0,050 N=338	0,074 N=642	0,283*** N=426
Percentages homogeen gehuwde katholieken	0,067 N=397	0,469***	0,095* N=559	0,174** N=361
Percentage homogeen gehuwde Ned.-hervormden	0,312*** N=457	0,367*** N=354	0,378*** N=673	0,158** N=440
Percentage homogeen gehuwde gereformeerden	0,109* N=444	0,155** N=326	0,190*** N=636	0,521*** N=440

Bron: Volkstelling 1960.

*** = p<0,001; ** = p<0,01; * = p<0,05

ze, en daarmee 717 'vol'joden, niet in de analyse opgenomen. In de analyses ontbreken verder enige 'vol'joden omdat in sommige gemeenten bijvoorbeeld geen gereformeerden woonden en er dan ook geen percentage of log odds ratio berekend kon worden voor het homogeen huwen van de laatste bevolkingsgroep. Voor de toetsing van onze eerste twee hypothesen zal het maximaal aantal 'vol'joden daarom 51.175 zijn.

Voor de toetsing van onze derde hypothese over de mate waarin joden in een gemeente gemengd gehuwd waren, hebben we slechts voor 91 van de 122 gemeenten het percentage gemengd gehuwde joden gevonden. Dat betekent dat 31 gemeenten buiten beschouwing worden gelaten. Het ontbreken van een dergelijk aantal gemeenten in een multivariate analyse kan de resultaten voor andere variabelen vertekenen. Daarom zal het percentage gemengd gehuwde joden niet worden meegenomen in de multi-pele regressies. Voor enkele gemeenten ontbreken verder gegevens over werkzaamheid in de landbouw, bevolkingsdichtheid en percentage NSB-stemmen. Het aantal gemeenten in de verschillende bivariate analyses ter toetsing van hypothese vier, vijf en zes kan daarom variëren.

Bij onze analyses doen we overigens niet alsof alle gemeenten evenveel joodse inwoners hadden. We geven gemeenten een gewicht dat overeenkomt met hun aantal joodse inwoners. Daarmee handelen onze analyses over de kans voor joden om wel óf niet de vernietigingskampen te overleven. Een statistische moeilijkheid was dat in Amsterdam 57 procent van alle 'vol'joodse inwoners in Nederland woonde. Daarom heeft deze stad een sterke invloed op de resultaten. Onze hypothesen toetsen we daarom nogmaals zonder de stad Amsterdam.

In de tabellen 3 en 4 geven de intercepten aan wat de overlevingskans van een 'vol'joodse inwoner van een Nederlandse gemeente is als de score van een persoon en gemeente op alle in de regressievergelijkingen opgenomen variabelen nul is. In model 1 van tabel 3 bijvoorbeeld is dat het geval wanneer in een gemeente de onkerkelijken volgens 'toeval' hebben getrouwd. De coëfficiënten voor de afzonderlijke variabelen geven aan in hoeverre door toedoen van die variabelen de kans van een 'vol'joodse inwoner van een gemeente om de holocaust al dan niet te overleven toeneemt of afneemt.

Negatieve gevolgen van afzonderingsmentaliteit?

Om onze eerste hypothese over de mentaliteit van verzuiling te toetsen, zijn log odds ratio's berekend. Hoewel we er geen specifieke hypothese over formuleerden, hebben we dat gedaan voor vier levensbeschouwingen: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. Tabel 3 toont, in de modellen 1 tot en met 4, de resultaten van bivariate modellen. De desbetreffende parameters blijken positief en significant te zijn: tegen de verwachting in leidt een hogere log odds ratio tot een grotere overlevingskans.

De log odds ratio's van de vier gezindten namen we vervolgens in een multi-pele regressie op, model 1 in tabel 4. De resultaten verschaffen geen eenduidig

Tabel 3. – Coëfficiënten van enkelvoudige logistische regressiemodellen voor de overlevingskans van joden
 wonend in gemeenten met 25 of meer ‘vol’joodse inwoners; gemeenten gewogen voor het aantal ‘vol’joodse inwoners.

Model	Variabele	Intercept	b-coëfficiënt	Aantal ‘vol’joden	Gewogen aantallen
Model 1	Log odds ratio gehuwde onkerkelijken	-2,678***	0,357***	50.679	126.619
Model 2	Log odds ratio gehuwde katholieken	-1,540***	0,126***	50.271	126.211
Model 3	Log odds ratio gehuwde Nederlands-hervormden	-1,862***	0,226***	51.120	127.060
Model 4	Log odds ratio gehuwde gereformeerden	-3,184***	0,331***	50.181	126.121
Model 5	% homogeen gehuwde onkerkelijken	2,426***	-0,038***	51.151	127.091
Model 6	% homogeen gehuwde katholieken	-5,927***	0,057***	51.083	127.023
Model 7	% homogeen gehuwde Nederlands-hervormden	-3,166***	0,027***	51.175	127.115
Model 8	% homogeen gehuwde gereformeerden	-3,893***	0,035***	51.015	126.955
Model 9	Percentage gemengd gehuwde joden	-1,120***	0,043***	43.650	119.318
Model 10	Percentage werkzaam in de landbouw 1930	-0,911***	0,016***	51.865	127.805
Model 11	Bevolkingsdichtheid 1939	-0,449***	-0,008***	51.788	127.728
Model 12	% NSB stemmen 1939	-0,697***	-0,030***	51.865	127.805

*** = p<0,001; ** = p<0,01

beeld: het effect van de log odds ratio's voor onkerkelijken en dat voor gereformeerden blijft bestaan, maar het effect voor katholieken wordt niet significant en dat voor hervormden significant en negatief. Wanneer we in model 3 van tabel 4 de variabelen uit nog meer hypothesen opnemen, zijn de resultaten eenduidiger. Het effect van de log odds ratio voor onkerkelijken is significant positief, terwijl de effecten van de log odds ratio's voor gereformeerden, hervormden en katholieken significant en negatief zijn. Die resultaten stroken meer met onze eerste hypothese.

De modellen blijken bovendien een 'Amsterdam-effect' te bevatten. Als we deze gemeente buiten de analyse laten, zijn volgens model 4 in tabel 4 de effecten van de log odds ratio's voor alle levensbeschouwingen negatief. De effecten van de log odds ratio voor onkerkelijken en hervormden zijn echter niet significant. De resultaten over de katholieken en gereformeerden ondersteunen weer onze eerste hypothese.

Negatieve gevolgen van gescheiden netwerken?

Om onze tweede hypothese over de gevolgen van netwerken te toetsen, zijn voor vier levensbeschouwingen percentages homogeen gehuwden berekend: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. Model 5 in tabel 3 toont dat het percentage homogeen gehuwde onkerkelijke mannen een significant negatief effect heeft. De percentages homogeen gehuwde mannen voor de andere levensbeschouwingen, hebben volgens de modellen 6 tot en met 8 in tabel 3 tegen de verwachting in een significant positief effect.

De percentages voor alle vier levensbeschouwingen zijn vervolgens opgenomen in multiple regressies. In model 2 van tabel 4 is het effect van het percentage homogeen gehuwde gereformeerde mannen ten opzichte van tabel 3 nu negatief geworden, maar niet significant. De richtingscoëfficiënten van de andere gezindten zijn onveranderd ten opzichte van tabel 3. In model 3 van tabel 4, dat de andere gemeentekennmerken bevat, wordt het effect van het percentage homogeen gehuwde gereformeerden weer positief, maar niet significant. In model 4 zonder Amsterdam, wordt het zelfs positief en significant. De resultaten voor de percentages homogeen gehuwde gereformeerden, hervormden en katholieken spreken sterk tegen onze tweede hypothese.

Positieve gevolgen van gemengd huwen bij joden?

Onze derde hypothese over het percentage gemengd gehuwde joden in een gemeente toetsen we eerst bivariaat. Model 9 in tabel 3 toont dat een hoger percentage gemengd gehuwde joden de overlevingskans significant verhoogt. Omdat we, zoals gezegd, slechts voor 91 gemeenten het percentage gemengd gehuwde joden kennen, kan het ontbreken van 31 gemeenten in een multivariate analyse de resultaten voor andere variabelen vertekenen. We vermelden daarom alleen dat in die analyse het effect van het percentage gemengd gehuwde joden positief en significant ($b = 0,040$; $p = 0,000$) blijft. Onze derde hypothese wordt bevestigd.

Tabel 4. – Coëfficiënten van multipele logistische regressiemodellen voor de overlevingskans van joden wonend in gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners; gemeenten gewogen voor het aantal 'vol'joodse inwoners.

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4 (zonder Amsterdam)
Aantal 'vol'joden	49.339	50.923	49.274	41.642
Gewogen aantal	125.279	126.863	125.214	45.001
Variabelen				
Intercept	-4,131***	-2,404***	-6,932***	-5,861***
Log odds ratio gehuwde onkerkelijken	0,374***		0,118**	-0,077
Log odds ratio gehuwde katholieken	0,005		-0,242***	-0,262***
Log odds ratio gehuwde Ned.-hervormden	-0,366***		-0,228***	-0,024
Log odds ratio gehuwde gereformeerden	0,422***		-0,135***	-0,181***
% homogeen gehuwde onkerkelijken		-0,028***	-0,033***	-0,021***
% homogeen gehuwde katholieken		0,032***	0,090***	0,092***
% homogeen gehuwde Ned.-hervormden		0,015***	0,036***	0,014**
% homogeen gehuwde gereformeerden		-0,002	0,009	0,012*
Percentage werkzaam in de landbouw 1930			0,007***	0,008***
Bevolkingsdichtheid in 1939			-0,004***	-0,006***
% NSB stemmen in 1939			0,006	0,010

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

Positieve gevolgen van landbouw, negatieve van bevolkingsdichtheid en NSB-stemmen?

Om onze vierde hypothese over boerderijen te toetsen, schatten we bivariaat model 10 in tabel 3. Het toont een positief significant effect van het percentage van de beroepsbevolking in een gemeente dat werkzaam is in de landbouw. Dit effect blijft significant en positief in de multivariate modellen 3 en 4 van tabel 4. Dit is steun voor onze vierde hypothese.

De vijfde hier te toetsen hypothese handelt over de gevolgen van een hogere bevolkingsdichtheid. Model 11 in tabel 3 toont een significant en negatief effect van de bevolkingsdichtheid op de overlevingskans. Dit effect blijft significant en negatief in de multivariate modellen 3 en 4 van tabel 4. Deze resultaten staven onze vijfde hypothese.

Als laatste het percentage NSB-stemmen. Het bivariate model 12 in tabel 3 toont een significant en negatief effect. Dit effect is niet meer significant (en zelfs positief) in de multivariate modellen 3 en 4 in tabel 4. Deze resultaten spreken tegen onze zesde hypothese.

Tot slot

Het inhoudelijk vertrekpunt van dit stuk bestond uit gedachten van Vuijsje en Blom over de bijdrage van de verzuildheid in vooroorlogs Nederland aan het hoge percentage tijdens de Tweede Wereldoorlog omgebrachte joodse inwoners van Nederland.⁶² In onze uitwerking van deze gedachten verhoogde niet alleen de mentaliteit van afzondering dit percentage, maar tevens de mate waarin plaatselijke netwerken gescheiden waren. Netwerken deden dat op twee wijzen: er was weinig omgang tussen joden en niet-joden en er waren nauwelijks banden tussen niet-joden van de ene en de andere kerkelijke gezindte. Aan deze hypothesen voegden we hypothesen toe over andere onderduikgelegenheden in een gemeente: de bevolkingsdichtheid en de aanwezigheid van aanhangers van de NSB als aanwijzingen voor een grotere kans om ontdekt te worden in de onderduik, en het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw als indicator voor de aanwezigheid van boerderijen en daarmee onderduikplekken.

We toetsten deze hypothesen door gegevens uit meerdere bronnen te putten en deze onder te brengen in een nieuw databestand. Dat had gemeenten als eenheden en bijna elk gemeentekenmerk stamde uit een andere bron en soms verbonden we voor één kenmerk twee bronnen met elkaar. Dit laatste was het geval voor het kenmerk van een gemeente dat we wilden verklaren, het percentage omgebrachte joodse inwoners. Het aantal joodse inwoners in een gemeente ontleenden we aan bewaard gebleven registratielijsten uit 1941 en 1942. Die bevatten ook de naam, geboortedatum en -plaats van een persoon, en met die gegevens zochten we in het boek *In memoriam* op of de desbetreffende persoon

62 Blom, *Crisis*; Vuijsje, *Vermoorde onschuld*.

in de oorlogsjaren was omgebracht. Door per gemeente het aantal overlevenden te tellen en dit aantal te delen door het aanvankelijke aantal joodse inwoners, bepaalden we voor die plaats het percentage overlevende joodse inwoners.

We kwamen op een geheel andere manier tot een maat voor de sterkte van de mentaliteit van afzondering bij een kerkelijke gezindte in een gemeente en een andere maat voor de kloof tussen de netwerken van de kerkelijke gezindten in een plaats. Daartoe lichtten we bepaalde mannen uit in de tegenwoordig digitaal beschikbare volkstelling die het CBS in 1960 hield en daarna de gegevens over hun kerkelijke gezindte en die van hun echtgenote, evenals die over hun huidige woonplaats en het aantal jaren dat ze er al woonden. De logaritme van de odds ratio voor wel of niet binnen de eigen groep huwen verschaftte een kwantitatieve maat voor de mentaliteit van afzondering in een gemeente, het percentage homogeen gehuwde mannen een kwantitatieve maat voor gescheiden netwerken.

De coëfficiënten van multiële logistische regressiemodellen wezen uit dat voor joden in plaatsen met een hoge bevolkingsdichtheid de overlevingskans kleiner was, terwijl een hoger percentage NSB-stemmen de overlevingskans niet beïnvloedde. Het laatste resultaat betekent overigens niet dat NSB'ers nooit ondergedoken joden verklikten, wel dat er in een gemeente met weinig NSB'ers klaarblijkelijk voldoende NSB'ers waren om joden aan te geven. De overlevingskans van joden steeg naarmate in de gemeente meer mensen in de landbouw werken. En als de joodse inwoners van een gemeente meer gemengd waren gehuwd, was hun overlevingskans hoger.

Een vergelijking van gegevens voor provincies uit de volkstelling van 1960 en uit de CBS statistieken voor gesloten huwelijken, wees uit dat gemeentelijke gegevens bruikbaar zijn voor de toetsing van hypothesen over mentaliteiten en netwerken. Zoals verwacht hadden joden uit gemeenten waar, afgelezen aan de log odds ratio voor huwen in eigen kring, de mentaliteit van afzondering sterker was, een kleinere overlevingskans. Daarentegen hadden joden in plaatsen waar kerkelijke netwerken elkaar minder overlaptten, gemeten als het percentage homogeen gehuwde mannen, een hogere overlevingskans. Dat sprak tegen onze hypothese.

Wat nu? Onder verwijzing naar bepaalde persoonlijke lotgevallen kan een tegenovergestelde hypothese over netwerken worden geopperd: de verzuimdheid van Nederland vergemakkelijkte het onderduiken van joden. Zo schreef Anstadt in zijn herinneringen over de Tweede Wereldoorlog: 'je weet hoe het gaat, de ene katholiek stuurt je naar een andere katholiek en de ene hervormde stuurt je naar een andere hervormde.'⁶³ De gereformeerde predikant G.J. Pontier te Heerlen maakte op verzoek van onderduikhelpers een lijst van gemeenteleden die volgens hem geneigd waren om joden op te nemen. De helpers klopten vervolgens bij deze inwoners van Heerlen aan met de woorden 'ik kom van dominee Pontier.'⁶⁴

63 Anstadt, *Kruis of munt*, 310.

64 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 152.

Er zijn ook gevallen waarin lidmaatschap van een kerk leidde tot onderduik buiten de eigen woonplaats bij personen van dezelfde kerk. De gereformeerde dominee Slomp uit Heemse bij Hardenberg vergrootte de mogelijkheden voor joden om onder te duiken door, soms op indirecte wijze, in contact te treden met gereformeerden buiten zijn woonplaats.⁶⁵ Later vonden helpers plekken buiten de eigen kring. De adressen van de onderduikgroep NV, die grotendeels door het domineescircuit waren aangedragen, werden geleidelijk aangevuld met adressen van katholieken.⁶⁶

De genoemde gevallen betreffen echter mensen die met succes onderdoken. De voorbeelden geven wel aan dat achter onze netwerkenhypothese de veronderstelling kan schuilen dat de joodse inwoners van een gemeente veelal binnen hun eigen woonplaats een onderduikplek vonden. Dat blijkt bij overdenking echter anders te zijn. De hypothese gaat veeleer over de woonplaats van de eerste helpers van onderduikers. Dat joden en hun eerste helpers dezelfde woongemeente hadden, is aannemelijk. We denken overigens ook aan gebrekkige metingen en weinig ervaring met de volkstelling voor 1960. We gingen namelijk niet na hoe stabiel de log odds ratio's voor gescheiden netwerken in kleine gemeenten zijn. Het is ook mogelijk dat tussen de log odds ratio's voor het huwen in eigen kring voor gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken logische afhankelijkheden bestaan die het schatten van multiële logistische regressiemodellen bemoeilijken. Bij deze gissingen laten we het hier.

Het digitale bestand voor de volkstelling van 1960 maakt het mogelijk onderzoek naar veranderingen in hedendaags Nederland verder in de tijd terug te voeren. Dat deden Luijckx en Ultee voor de samenhang tussen opleiding en beroep voor vrouwen.⁶⁷ Hier lieten we zien dat dit bestand, tezamen met gegevens uit andere bestanden, kan worden gebruikt voor vragen over de Tweede Wereldoorlog, een tijd uit de Nederlandse geschiedenis waarin de cohesie van de samenleving door de Duitse bezetting onder druk stond en volgens historici en sociologen de verzuimdheid funeste gevolgen had voor de joodse inwoners van Nederland.

Literatuur

Anstadt, M., *Kruis of munt* (Amsterdam 2000).

Blom, J.C.H., 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland', in: Blom, J.C.H. en C. Misset (red.), *'Broeders sluit u aan': aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* ('s-Gravenhage 1985).

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989).

Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie', in: Flap, H. en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997), 17-30.

65 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 144.

66 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 153-154.

67 Luijckx en Ultee, 'Vrouwen, mannen, kinderen, onderwijs, beroepshoogte: Nederland 1960-2002'.

- Bogardus, E., 'A social distance scale', in: *Sociology and Social Research*, vol. 17 (1933), 265-271.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front* (Leeuwarden 1994).
- CBS, *Statistiek van den loop der bevolking in Nederland over het jaar ...* ('s-Gravenhage 1918).
- CBS, *Mededeling 5 der Afdeling Bevolkingsstatistiek* ('s-Gravenhage 1937).
- CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid der gemeenten in Nederland op 1939* ('s-Gravenhage).
- CBS, *Volkstelling 31 December 1930*, ('s-Gravenhage 1932-1934).
- Croes, M. en P. Tammes, 'De lokale percentages overlevenden van de jodenvervolgung in Nederland', in: *Groniek*, vol. 78 (2005), 437-457.
- Flap, H., 'De theorie van het sociale kapitaal', in: *Antropologische verkenningen*, vol. 1 (1987), 14-27.
- Granovetter, M., 'The strength of weak ties', in: *American Journal of Sociology*, vol. 78 (1973), 1360-1380.
- Groen, K., *Als slachtoffers daders worden*, (Baarn 1994).
- Hendrickx, J., Lammers, J. en W. Ultee, 'Religious Assortative Marriage in the Netherlands', in: *Review of Religious Research*, vol. 33 (1991), 123-145.
- Hilberg, R., *Perpetrators, victims, bystanders* (New York 1992).
- Hirschfeld, G., 'Niederlande', in: Benz, W. (red.), *Dimension des Völkermords* (München 1991), 137-166.
- In memoriam - Lzecher* (Den Haag 1995).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1991), delen 1, 4 en 6.
- Koole, R., *Politieke partijen in Nederland* (Utrecht 1996).
- Kossmann, E., *De lage landen 1780-1980*. (Amsterdam 1986).
- Kruijt, J., 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland', in: *Sociologisch jaarboek*, vol. 11 (1957), 29-72.
- Luijkx, R. en W. Ultee, 'Vrouwen, mannen, kinderen, onderwijs, beroepshoogte: Nederland 1960-2002', in: Dulk, L. den, Lippe, van der T. en J. Schippers (red.), *Emancipatie als kwestie* (Amsterdam 2006), 7-24.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Meijer, J., *Hoge hoeden lage standaarden* (Baarn 1969).
- Minderaa, J.Th., 'Crisis en stembus', in: Dunk, H.W. von der (red.), *In de schaduw van de depressie*, (Alphen aan den Rijn 1982), 21-65.
- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden* (Amsterdam 1998).
- Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen* (Kampen 1991).
- Popper, K., *The open society and its enemies* (Princeton 1945), deel 2.
- Popper, K., *De armoede van het Historicisme* (Amsterdam 1967).
- Presser, J., *Ondergang*. (Den Haag 1965), deel 2.
- Rooy, P. de, 'Zes studies over verzuiling', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederland*, vol. 110 (1995), 380-392.

- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa* (Meppel 1986).
- Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland* ('s-Gravenhage 1942).
- Smits, A., *De katholieke paradox*. Doctoraalscriptie sociologie Radboud Universiteit (Nijmegen 2003).
- Snoek, J., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen 1990).
- Tammes, P., 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Flap, H. en M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001), 69-94.
- Ultee, W., Arts, W. en H. Flap, *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen* (Groningen 1992).
- Ultee, W. en H. Flap, 'De Nederlandse paradox', in: Ganzeboom, H. en S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie* (Amsterdam 1996), 185-197.
- Ultee, W. en R. Luijkx, 'De schaduw van een hand', in: Flap, H. en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997), 55-76.
- Vuijsje, H., *Vermoorde onschuld* (Amsterdam 1986).